

ПРОЦЕСИ НА РЕИСЛЯМИЗАЦИЯ СРЕД МЮСЮЛМАНСКАТА ОБЩНОСТ И ПРОВЕЖДАНЕ МАЛЦИНСТВЕНА ПОЛИТИКА В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Христо Христов*
Тихомир Солаков**

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

Резюме: Процесите, свързани с реислямизацията на мюсюлманските общности се осъществяват по различен начин, който е свързан с културните и социални характеристики на етническата група на българските турци и е неразривно свързан с влиянието на историческите процеси, които определят заплахите на конфликти с различни идентичности.

В това отношение Република България е изправена пред сложни предизвикателства на сигурността, породени от заплахата от радикализъм и тероризъм.

Горната теза се обуславя от промените, настъпили в мюсюлманските общности в страната от 90-те години на миналия век насам, разкривайки глобален процес на масова реислямизация на много от тях, чрез изучаване на ислямските доктрини, изкуствено обосновани в ислямската теология, организирани от различни организации в нашата страна, финансирани от Близкия изток, които са предмет на настоящата публикация.

Ключови думи: заплахата, реислямизация, мюсюлманска общност, малцинство, етнически турци, мюсюлмански роми, български мюсюлмани, национална принадлежност и национална идентичност

Abstract: Processes related with the reislamization of Muslim communities are taking place in a different way, which is associated with the cultural and social characteristics of the ethnic group of the Bulgarian Turks, and is inextricably connected with the impact of the historical processes that determine the threats of conflicts of different identities.

With this respect the Republic of Bulgaria faces complex security challenges posed by the threat of radicalism and terrorism.

The above thesis is conditioned by the changes that have occurred in the Muslim communities in the country since the 1990s, revealing a global process of mass re-

* Доцент, доктор Христо Христов е работил в Службите за сигурност на Република България повече от 25 години, участвал е активно в разработки по глава първа от Наказателния кодекс на Република България. В момента е ръководител на катедра „Управление на системите за сигурност“ в ШУ „Еп. К. Преславски“. Автор е на две монографии, 1 учебник, 3 пособия и над 50 научни публикации. В ШУ „Еп. К. Преславски“ преподава четири дисциплини – „Теоретични основи на националната сигурност“, „Мониторинг на сектора за сигурност“, „Отбранителна сигурност и ОПМ“ и „Защита на класифицираната информация“.

** Доктор Тихомир Солаков работи в Службите за сигурност на Република България повече от 30 години, заема длъжността Директор на Териториална Дирекция, участва активно в разработки по глава първа от Наказателния кодекс на Република България, разкриването и разследването на много тежки криминални и икономически престъпления. Автор е на една монография, 1 учебник и над 10 научни публикации.

Islamization of many of them, by studying Islamic doctrines, artificially grounded in Islamic theology organized by various organizations in our country, financed by the Middle East, which are the subject of the current publication.

Key words: *threat, re-islamization, muslim community, minority, ethnic Turks, Muslim Roma, Bulgarian Muslims, national affiliation and national identity.*

В България дълго време идентичността на турците като турскоговорещи мюсюлмани не се поставя под съмнение. Чрез една засилена борба срещу исляма от 60-те години на XX век насам се обръща внимание върху обстоятелството, че религиозната принадлежност в никой случай не бивало да се бърка с националната принадлежност¹. Едва през 80-те години тази картина постепенно се променя. От „български турци“ стават (първоначално на теоретично равнище) мюсюлмански, турскоговорещи българи². С помощта на тази конструкция впоследствие се обосновава идеологически асимилационната кампания през 1984 – 1985 г.

Причините за промяна на политиката към българските турци е била повлияна от успешното преименуване на хората от смесените бракове, натискът на местните дейци, рухването на надеждата, че може да се постигне договореност с Турция за пълното изселване, националистичната пропаганда на южната ни съседка и накрая – опасността от „кипърски вариант“ в България³. Като най-важна причина за смяната на имената българските власти посочват демографския разцвет на турското население. Бързото увеличаване на турците е било възприемано от управляващите като опасно за българската нация и те са обмисляли план за неговото намаляване⁴.

Предходното е вследствие на факта, че Турция е отказвала да приеме повече изселници след 1978 г., като единственият вариант е било преименуването на турското население с цел приобщаване към българската нация.

Смяна на имената при ромите мюсюлмани

Първият опит да се регистрират ромите с „фалшива“ националност е от 1950 г., когато отдел „Регистрация“ на Министерство на вътрешните работи изпраща до адресните служби писмо, в което се настоява ромите и татарите да бъдат регистрирани като турци. Вероятният брой на засегнатите е около 130 000 души⁵.

Преди смяната на имената да стане официална доктрина с решението на Политбюро от 1962 г. има сведения, че по различни начини мюсюлманските роми са приканвани да сменят имената си в хода на заселническата програма от 1958 г.⁶ Правното основание за преименуването е създадено с две изменения в служебния правилник за водене на регистъра по гражданското състояние в началото на 1960 г. Измененията предвиждат децата да се регистрират като българи, дори ако родителите имат небългарски произход. Освен това се създава възможност за лица с небългарски произход

¹ Генов, Д. Братската дружба между българското и турското население в България. София, 1961, стр.54 и Мизов, Ислямът, стр.117.

² Мемишев, Ю. Задружно в социалистическото строителство на родината (Приобщаване на българските турци към изграждането на социализма), София, 1984 г.

³ Асенов, Б. Възродителният процес и Държавна сигурност. София, 1990, стр.89, Живков, Т. Мемоари, София, 1997, стр.443-стр.450, Стоянов, Д. Заплахата. Великодържавният национализъм и разузнаването на Турция против България. София, 1997.

⁴ Милушев, Г. По коридорите на властта. С., 1991, стр 207.

⁵ Кертиков, Етнонационалният въпрос, стр. 88.

⁶ Кроу, История, стр. 22.

да се регистрират като българи с подаване на писмена молба и да променят своите собствени, бащини и фамилни имена⁷.

Правната основа представлява една точка, на която се опира решение А-101 на Политбюро от 05.04.1962 г.⁸ Във втора точка на това решение се нарежда на Министерство на правосъдието да изработи правилник за прилагане на действащата наредба, от който да произтича, че религията и името не са критерии за националност на засегнатите лица и че смесените бракове не засягат националността на брачните партньори. Деца от смесени бракове трябва да могат да се регистрират като българи, ако родителите го желаят. Освен това документът изисква да се облекчи процедурата по смяна на имената и националността чрез отпадане на съдебното разрешение. Отсега нататък е достатъчно само да се подаде писмена молба до съответната служба. Тази последна точка изглежда доста нелогична, защото същата регулация вече е въведена с промяната на служебното предписание през 1960 г. Замяната на имената трябвало да се съпровожда от масова просветителска кампания. И преди всичко преименуването трябва да протича без принуда или „перверзии“⁹. С решението на Политбюро се коригира и залитането от 1950 г.: по „погрешка“ регистрираните тогава като турци помаци, роми и татари трябва да бъдат убедени да се запишат отново с „истинската“ си националност – изключение се прави за лицата, които вече са се регистрирали като българи.¹⁰ Едва ли може да се пресметне колко точно роми са се отказали от турско-арабските си имена след 1962 г. по време на различните вълни на кампанията. Преобладаващата част от мюсюлманските роми очевидно са получили нови български имена до края на 70-те и началото на 80-те години¹¹. В един доклад, засягащ преименуването на турското малцинство и представен в Политбюро от бъдещия министър-председател Георги Атанасов през януари 1985 г. за смяната на имената при ромите, се казва следното:

„През последните няколко години в съответствие с обективната тенденция на тежнение на българските цигани към българската социалистическа нация, диктувана от целия ход на нашето обществено развитие и във връзка с подмяната на паспортите, около 250 хиляди цигани приеха български имена. По този начин беше пресечена тенденцията към турчеене на една част от тази група и се създадоха предпоставки за нейната консолидация в българската социалистическа нация.“¹²

Смяната на паспортите в България започва през 1981 г. и трябва да завърши, разпределена по години на раждане, до края на 1985 г., като по-старите набори получават последни новите документи за самоличност. В новите паспорти отсъства дотогава съществуващата рубрика „народност“. Цялата обменна акция се обосновава с въвеждането на ЕСГРАОН (Единна система за гражданска регистрация и административно обслужване на населението) и с уеднаквяването на паспортното дело във всич-

⁷ ИПНС No. 2, 5.1.1960 г., стр.1 и ИПНС No. 18, 1.3.1960 г., стр.7.

⁸ Текстът е публикуван на английски език в: Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria, /„Циганите в България“/ A Helsinki Watch Report, June 1991, p./ стр.69.

⁹ Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria, A Helsinki Watch Report, June 1991, p.71, p.72.

¹⁰ Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria, A Helsinki Watch Report, June 1991, p.71-72.

¹¹ Дечева, Т. Влияние на социалистическата държава върху българските цигани, в: България 1300, т.3, Институции и държавна традиция, София 1983, стр.573.

¹² Доклад на Георги Атанасов на среща с първите секретари на ОК на БКП - 18 януари 1985, в: Права и свободи, No.4/11.3.1991 г., стр. 9.

ки социалистически страни¹³. Последните лица, които държат на своите турско-арабски имена са обхванати в хода на преименуването на турците през 1984-1985 г.¹⁴

Смяна на имената при българите мюсюлмани

След решението на Политбюро от 1962 г. смените на имената при българските мюсюлмани първоначално протичат съвсем незабележимо и без особена съпротива, като част от помаците приемат новите смени на имената. Имало е съпротива в няколко села в Благоевградския регион през 1962 г., която се оказва достатъчна, за да се отложи извършването на смяна на имената при българите мюсюлмани.

На 17 юли 1970 г. Секретариатът на ЦК на БКП приема решение „За изчистването на класовото и партийно съзнание и за патриотичното възпитание на българо-мохамеданите“¹⁵. „Замяната на турско-арабските имена с български и измененията в облеклото на това население да става без администриране и при пълна доброволност и убеденост.“¹⁶

Окръжните комитети в областите, заселени с помаци, се призовават да вземат всички необходими мерки за засилване на българското национално съзнание сред населението и да спрат неговото турцизиране. Обръща се внимание на това помашки новобранци да не се събират заедно с турци в армейските поделения; при никакви обстоятелства да не се разрешава на хората да се отказват от българската националност в полза на друга; да се дава автоматично българско гражданство на деца от смесени бракове; да се преследват най-строго обрязванията на момчетата извън държавните институции на здравеопазването¹⁷.

Така подготвена, през 1971 г. вълната на преименуванията протича планомерно, от запад на изток, за да прескочи след това и на север, към по-малките заселнически области около Велико Търново и Ловеч, по описанието на Константинов. През 1972 г. кампанията в общи линии се смята за приключена¹⁸. Докато при първата смяна на имената след 1962 г. съпротивата на няколко села се оказва достатъчна, за да се отложи начинанието, то при тази кампания всяко надигане срещу натрапените нови имена се потиска брутално.

След тези засилени асимилационни мерки през 70-те години борбата на БКП срещу външните белези на ислямската идентичност на помашкото население, тоест турско-арабските имена, облеклото, обрязването, ходенето в джамии и пр., може да се смята за приключена. Все пак през 1978 г. Секретариатът на ЦК на БКП отбелязва, че няколко хиляди българоговорещи мюсюлмани са запазили турско-арабските си имена (най-вече жители на София и други големи градове), те обаче явно са смятани за „най-консервативните потомци на мохамеданизираните в миналото българи“¹⁹ и като такива са останали недостигнати от влиянието на компартията. По всичко изглежда, че тази група е паднала жертва в кампанията по смяната на имената сред турското малцинство в средата на 80-те години.

По отношение на водената от българската държава политика, свързана със смяната на имената на българските граждани, изповядващи исляма може да се каже, че във

¹³ Тьонис, Б. България / население: Подмяна на документите за самоличност (паспорти) в WDSOE 12 (1980), стр.283.

¹⁴ Попов, Българи и цигани, стр.22.

¹⁵ Konstantinov, Pomak Conversions, стр. 348. Константинов, Помашките покръствания.

¹⁶ Цитат в Трифонов: Строго поверително!, в: Поглед, брой 16 от 22.4.1991, стр.10.

¹⁷ Цитат в Трифонов: Строго поверително!, в: Поглед, брой 16 от 22.4.1991, стр.10.

¹⁸ Konstantinov, Pomak Conversions, стр. 348. Константинов, Помашките покръствания.

¹⁹ Цитат в Трифонов: Строго поверително!, в: Поглед, брой 16 от 22.4.1991, стр.10.

времето същата е довела до консолидиране на малцинствата от български турци, помашко население и турски цигани. Вследствие на тази политика по отношение на тези малцинствени групи в различен период от време протичат миграционни процеси²⁰.

Малцинствена политика по отношение на образованието

В съзвучие със сталинската политика за създаване и поддържане на малцинства, първата българска социалистическа Конституция от 1947 г. предвижда образование на турски език и развитие на специфична етническа култура²¹. В съгласие с Конституцията от декември 1947 г. турската общност е призната за национално малцинство и се ползва с правата, предвидени в чл.79: да учи на своя майчин език и да развива националната си култура. В периода 1945-1949 г. се възобновява турскоезичната периодика и се увеличава броят на турските училища, които се равнопоставят с българските. Основава се турско педагогическо училище в Стара Загора, а към Учителския институт в Шумен се открива отдел за подготовка на турски прогимназиални учители. Откриват се турски читалища и детски градини²². Усилено се изграждат основни училища, в които занятията се водят изцяло на турски език, в тях се изучават и турска история и литература. Нараства броят на турските средни училища и учителски институти. В Софийския университет е основана Катедра по турска филология. Издават се нови вестници, създават се библиотеки, театри (в Хасково, Шумен, Кърджали, Разград, Русе и др.), като по този начин се формира турска интелигенция²³.

В този период от време (1949-1950 г.) действат не само 1199 основни училища, но и пет педагогически института за учители по турски език и факултет по турска филология в Софийския университет. Положението започва да се влошава още през 1946 г., когато частните турски училища са одържавени, донякъде за облекчение на турската общност, която трудно ги поддържа. Между Априлския пленум на ЦК на БКП през 1956 г. и Октомврийския пленум през 1958 г. официалната политика рязко се променя от търпимост към интеграция и асимилация. Преподаването на турски език се прекратява през 1955-1956 г., а през 1959-1960 г. турските училища се сливат с българските. Факултетът по турска филология се превръща във факултет по арабистика²⁴. В средните, полувисши и висши учебни заведения обучението на турската младеж преминава изцяло на български. Намаляват се броят, обемът и периодичността на турскоезичните вестници и списания²⁵. Последното дава достатъчно ясна визия, че през 60-те години възпитателните и образователни институции се превръщат все повече в инструменти на асимилационната политика. Оттук вече остава да бъде направена много малка крачка към пълното премахване на преподаването на майчин език за турското малцинство в средата на 70-те години²⁶.

²⁰ Нейкова, М. Прилагането на принципа на субсидираността – основен инструмент за регионализация и децентрализация, Юридически сборник на ЦЮН при БСУ, стр.161.

²¹ Еминов, А. Образованието на турскоговорящите в България – Етническите групи, 1983, № 5

²² Маринов, Ч. Дискусии – България, От интернационализъм към национализъм – част 2, Политиката към етническите и религиозни общности в комунистическа България, 2013.

²³ Стоянов, В. Цит. съч., стр. 119 – стр.121 и Ялъмов, Ибрахим. Цит. съч., стр. 312 – стр.324.

²⁴ Сачкова, Е. Образователни модели на политиката на паралелните култури (1878 – 1998 г.), София, 1998.

²⁵ Маринов, Ч. Дискусии – България, От интернационализъм към национализъм – част 2, Политиката към етническите и религиозни общности в комунистическа България, 2013.

²⁶ Бейтуллов, Културният възход, стр. 222.

Радикалните политически промени след 10 ноември 1989 г. довеждат до отхвърляне на повечето политически ограничения, наложени на турското малцинство, но силно влошават неговото икономическо състояние. С изключение на селата, където живеят само турци, децата от това малцинство посещават несегрегирани (смесени) училища. Обучението по български език е задължително. От 1991-1992 г. децата от I до VIII клас изучават турски език факултативно по четири часа седмично преди или след другите часове, или дори вечер²⁷. Много турчета, които в къщи не говорят български, не могат да се справят с изискванията на учебната програма и отпадат рано или се изпращат в специални училища. Поради големите различия между двата езика някои деца остават практически неграмотни, което повлиява неблагоприятно тяхната социална адаптация и професионална реализация²⁸. В последно време се въвеждат подготвителни курсове по български език за децата от малцинствата, за да се засили подготовката им за първи клас²⁹. Възстановен е факултетът по турска филология в Софийския университет и са основани катедри в Шуменския университет и кърджалийския филиал на Пловдивския университет. Тъй като през 1989 г. повечето български интелектуалци от турски произход напуснаха страната, се чувства голяма нужда от университетски и училищни преподаватели³⁰.

Ромска общност

След 1945 г. „народната власт“ се опитва да изгради у ромите обща етническа идентичност, лансирайки културнопросветни нововъведения като при другите малцинства: масова обществена организация, периодични издания и театър на роден език, специални училища, които трябва да ликвидират огромния процент неграмотност сред това население³¹. В тази връзка комунистическият режим позволи на ромите да основат своя организация (1945 г.), вестник (1946 г.) и театър (1947 г.). Само след няколко години тези придобивки се отменят³². Във връзка с огромяването на ромския етнос, през 1947 г. е открито първото училище за циганското малцинство в софийския квартал „Под Факултета“³³.

Това училище първоначално има твърде слаба популярност. В първата година едва 40 ученици посещават новото училище във „Факултета“, но само 4 години по-късно неговите възпитаници са 500³⁴.

В хода на една започната през 1954 г. правителствена програма за заселване се основават редица нови специални училища за роми и в други части на страната, особено в Дунавската равнина. Целта ѝ е да даде елементарно образование на децата на новозаселените цигани³⁵. В училищата в ромските квартали се оборудват специал-

²⁷ Еминов, А. Турците и други малцинства в България. Лондон, 1997, Издание на Института на мюсюлманските малцинства, кн.6.

²⁸ Бюксеншютц, У. Цит. съч., стр.34 – стр.64.

²⁹ Кючуков, Х. Турските и циганските деца, изучаващи български: Психолингвистични аспекти на усвояването на втори език в мултикултурна среда, Амстердам, 1995, стр. 34.

³⁰ Дейкова, О., С. Чакър. Българското училище и децата от турската етническа група, София, 2000.

³¹ Марушиакова, Е., В. Попов. Циганите в България, София, 1993, стр.88-стр.95.

³² Бюксеншютц, У. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944-1989), IMIR, 2000, стр.19 – стр.20.

³³ Марушиакова, Е., В. Попов. Циганите в България, София, 1993, стр.88-стр.95.

³⁴ Бюксеншютц, У. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944-1989), IMIR, 2000, стр.17.

³⁵ Кроу, История, стр.20, стр.22.

ни стаи, където след края на учебните занятия децата трябва да приготвят домашните си под учителско наблюдение. Освен това се предвижда и построяването на детски градини в ромските квартали. Друг важен момент в документа е осигуряването на една годишна квота за приемане на роми в професионалните училища и техникуми³⁶.

В средата на 60-те години на XX век в България се откриват основни училища със засилено трудово обучение. За да избегнат проблема с ниската възраст на завършващите, десет години след въвеждането на основните училища със засилено трудово обучение властите решават да открият допълнителни класове по желание на родителите и учениците. Тяхната цел е да осигурят по-високи дипломи на заинтересованите ученици, а също и по този начин да се противопоставят на „детската безработица“. Няма данни за особен успех на тази мярка³⁷.

Интернати за роми са създадени по лична инициатива на Тодор Живков през 1961 г. Тяхна цел е асимилирането на ромските деца, както откровено се констатира в една брошура от 1964 г. Отделени от семействата и обичайната си квартална среда, поставени в добри условия, децата за броени месеци щели да се променят. Така щяла да се създаде здрава основа за превръщането на най-младите циганчета в пълноценни граждани и убедени строители на социализма и комунизма³⁸.

Успехите в ограмотяването на ромите на пръв поглед оправдават тази политика на специално образование. От 1946 г. до 1992 г. броят на неграмотните спада от 81% до малко повече от 11%³⁹. Този видим успех обаче не бива да ни подвежда, че въпреки различните усилия на БКП – било то създаване на специални училища, било то налагане на дисциплинарни мерки срещу родителите при отсъствие на децата от учебни занятия – не се постига целта – ромите да приемат „образованието“ като такава в своята ценностна система⁴⁰.

Най-бързо нарастващото българско малцинство, което вече може би надхвърля турското, са ромите⁴¹. Според преброяването от 2001 г. ромите са само 367 000 души или 4,6% от цялото население на страната. Наблюдателите смятат, че реалната цифра е поне 700 000 души⁴². След 1989 г., се появяват много неправителствени организации за работа с ромската общност, които да представляват техните интереси. Въпреки това същите са слабо представени в българския парламент. През април 1999 г. Националният съвет по демографски и етнически въпроси предложи Рамкова програма за равнопоставена интеграция на ромите в българското общество. По време на комунистическия период ромската неграмотност беше почти изкоренена. Техните деца бяха задължени да посещават училища с безплатни пансиони, техникуми и училища за бавноразвити. След 1989 г. 62% от ромските деца не посещават училище поради бедност, липса на интерес или ранен брак. Само 0,9% от ромите завършват полувисше и висше образование. В момента 11,1% от останалите са неграмотни. Около 70% от ромските ученици посещават сегрегирани училища в техните гета, където нивото

³⁶ Нейкова, М. Прилагането на принципа на субсидираността – основен инструмент за регионализация и децентрализация, Юридически сборник на ЦЮН при БСУ, стр.161.

³⁷ Бюксеншютц, У. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944-1989), IMIR, 2000, стр.17.

³⁸ Бюксеншютц, У. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944-1989), IMIR, 2000, стр.17.

³⁹ Бюксеншютц, У. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944-1989), IMIR, 2000, стр.19 – стр.20.

⁴⁰ Генов/Маринов/Таиров: Циганското население, стр.47-48.

⁴¹ Томова, Циганите, стр.58.

⁴² Лижоа, Ж.-П. Роми, цигани, номади, София, 2000, стр. 35.

на обучение е ниско. Те са около 300, което прави над 20% от всички български училища⁴³.

В обобщение, водената от държавата малцинствена политика по отношение на образованието спрямо малцинствата в миналото и днес може да се прецени като противоречива и слабо мотивирана. Самите малцинства не са равностойни и равнопоставени.

Реислямизацията на българското население, изповядващо исляма, се дължи на:

– тежката икономическа, политическа и духовна криза, в която се намира страната и която създава изключително благоприятна почва за дейността на ислямски фондации и секти, изповядващи фундаментален ислям след 1989 г. Предходното е вследствие на водената във времето атеистична политика от страна на държавата спрямо мюсюлманското вероизповедание в България, водещо до лишаване на традиционната за българското мюсюлманско малцинство способност да се противопоставя със свои сили и средства на нашествието на фондации и секти, изповядващи радикален ислям.

– непостоянната политика спрямо различните малцинствени групи, изповядващи исляма преди и след 1989 г.

Литература:

1. Асенов, Б. Възродителният процес и Държавна сигурност. София, 1990.
2. Бейтулов, М. Културният възход на българските турци. С., 1979.
3. Бюксенщюц, У. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944 – 1989). IMIR, 2000.
4. Генов, Д. Братската дружба между българското и турското население в България. София, 1961.
5. Генов, Д., В. Маринов, Т. Таиров. Циганското население в НРБ по пътя на социализма. София, 1964.
6. Дейкова, О., С. Чакър. Българското училище и децата от турската етническа група. София, 2000.
7. Дечева, Т. Влияние на социалистическата държава върху българските цигани. в: България 1300, т.3, Институции и държавна традиция, София, 1983.
8. Доклад на Георги Атанасов на среща с първите секретари на ОК на БКП – 18 януари 1985, в: Права и свободи, № 4/11.3.1991.
9. Еминов, А. Образованието на турскоговорящите в България – Етническите групи. 1983, № 5.
10. Еминов, А. Турците и други малцинства в България. Лондон, 1997, Издание на Института на мюсюлманските малцинства, кн.6.
11. Живков, Т. Мемоари. София, 1997.
12. Извлечение от постановление № 258 на Министерския съвет от 17 декември 1958 г. за уреждане на въпросите за циганското население в България. в: ИПНС № 104, 30.12.1958.
13. ИПНС № 2, 5.1.1960.
14. ИПНС № 18, 1.3.1960.

⁴³ Марушиакова, Е., В. Попов. Циганите в България, София, 1993, стр.88-стр.95.

15. Кертиков, К. Етнонационалният въпрос.
16. Константинов, Ю. Помашките покръствания.
17. Кючуков, Х. Турските и циганските деца, изучаващи български: Психолингвистични аспекти на усвояването на втори език в мултикултурна среда. Амстердам, 1995.
18. Лиежоа, Ж.-П. Роми, цигани, номади. София, 2000.
19. Маринов, Ч. Дискусии – България, От интернационализъм към национализъм – част 2, Политиката към етническите и религиозни общности в комунистическа България. 2013.
20. Марушиакова, Е., В. Попов. Циганите в България. София, 1993.
21. Материали от център за социологически проучвания: Различните и интеграцията, Цигани по черноморието. Библиография от Щрек, Б. 2003.
22. Мемишев, Ю. Заедно в социалистическото строителство на родината (Приобщаване на българските турци към изграждането на социализма). София, 1984.
23. Мизов, Н. Ислямът. София, 1989.
24. Милушев, Г. По коридорите на властта. С., 1991.
25. Нейкова, М. Прилагането на принципа на субсидираността – основен инструмент за регионализация и децентрализация. Юридически сборник на ЦЮН при БСУ.
26. Попов, В. Българи и цигани.
27. Сачкова, Е. Образователни модели на политиката на паралелните култури (1878 – 1998 г.). София, 1998.
28. Стоянов, В. Цит. съч., и Ялъмов, Ибрахим. Цит. съч.
29. Стоянов, Д. Заплахата. Великодържавният национализъм и разузнаването на Турция против България. София, 1997.
30. Томова, И. Циганите в преходния период. София, 1995.
31. Тьонис, Б. България / население: Подмяна на документите за самоличност (паспорти). в WDSOE 12, 1980.
32. Цитат: Строго поверително! в: Поглед, брой 16 от 22.4.1991.
33. Crowe, D. A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia. London, 1995.
34. Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria, A Helsinki Watch Report, June 1991.